

Седамдесете године XIII века биле су у знаку савезништва Србије са Карлом Анжујским, господаром јужне Италије. У оквирима једне шире коалиције европских држава, тај савез је, како за Урошеве тако и за Драгутинове владе, тежио разбијању Византије и новој подели њених територија. Резултати су, међутим, били далеко од жеља и циљева савезника. Карлу Анжујском дуго је везивала руке Унија из 1274. године а Србима опасност од Мафара, уз чију је помоћ византијски цар Михаило VIII Палеолог немирне, алиена жељне суседе вешто спутавао већ крајем Урошеве владавине.¹ Нема сумње да је у таквим околностима морало доћи до извесне напетости у Србији. Јер, за Урошеве владавине, материјалне могућности земље биле су нагло порасле, што је појачало ратоборно расположење владајућих кругова према Византији. Тако су већ у доба Драгутина (1276–1282) добили основне обрасце они материјални и психолошки чиниоци који ће у току следећих пет-шест деценија донети Србији највеће успехе на рачун Византијског Царства. С друге стране, Драгутиново доба не бележи никакве успехе нити значајније потезе против Византије, изузев четовања пребега Котанице, бившег византијског достојанственика који је пред крај Драгутинове владавине успео да продре до Сера.²

Тај раскорак између жеља и њиховог остварења није могао учинити Драгутина популарним у очима властеле, поготову када је дошло до неуспеха на ратишту према Србију и њеног владара, продрли све до Липљана и »...тих жеља да потчине Србију и земља српска у великом шкрипцу«.³ Прецизно датовање дана данас није могуће, али нема сумње да је у питању последња година краљевања Стефана Драгутина (1281–82).⁴ Ипак, није извесно да ли се

¹ Г. Острогорски, *Историја Византије* 430.

² С. Станојевић, *Краљ Драгутић*, Годишњица НЧ 45 (1936) 7.

³ *Животи краљева и архиепископа*, изд. Ђ. Даничић, 107.

⁴ Логично је претпоставити да је С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1926², могао имати у виду само ово место из

141; *Краљ Драгутић* кад говори о продору Византинаца до Липљана као једном од разлога Милутиновог живота Драгутина. Други истраживачи нису обратили пажњу на овај значајан податак. Ипак, Станојевић је свакако био у праву што га је везао за Драгутина, иако је развијао у основи сигурне закључке, уз сувише детаља за које нема непосредне потврде у изворима. Претерано суштине Станојевићевог решења изискује, међутим, извесно објашњење будући да се поменути податак не налази у Драгутиновом него у Милутиновом житију. Почетак Милутино-

искључиво у описаним околностима крију разлози оне велике «узбуне» која је, такође по речима савременика, захватила Србију крајем Драгутинове владавине.⁵

Колико год био нејасан развој политичких прилика у Србији тог времена, поменуте околности показују да је пред Драгутинов силазак са престола већ била створена атмосфера која, можда, није непосредно изазвала одлуку о повлачењу, али је свакако знатно допринела њеном сазревању.⁶ Почетком 1282. године, Драгутин је несрећно пао с коња под Јелечом. Прелом ноге био је, вероватно, доста компликован. Савремени извори, уз невелике разлике у казивању, тај догађај сложено сматрају непосредним поводом абдикације краља Драгутина.⁷ Психички и физички врло погођен удесом, налазећи се, по свему судећи, у атмосфери бременитој незадовољствима, он је на сабору у Дежеву убрзо одступио с власти у корист свог млађег брата Милутина. Тешко је данас рећи да ли је у том тренутку Драгутин био изложен непосредном притиску властеле да уступи престо и колико је било Милутиново учешће у припреми тог догађаја.⁸ У сваком случају, споразум у Дежеву врло брзо је закључен и Милутин је преузео братовљев престо, коња и оружје, као симболе власти и свога новог, краљевског достојанства.⁹

Дежевски сабор имао је великих последица за српску историју. На престо је дошао владар који је био врло упоран и амбициозан представник оне све моћније струје ратоборне српске властеле што ће у идућих неколико деценија развити велику експанзију ка југу и југоистоку. Управо с Милутиновим доласком на престо почиње епоха значајнијих освајања византијских територија. Сигурност и моћ које је стекао на основу тих успеха омогућиле су Милутину да пренебрегне неке кључне одредбе споразума у Дежеву, а наклоност његовог биографа, архиепископа Данила II, чија је каријера везана за владавину Милутина и његовог сина Стефана Дечанског, унеколико је замало гледила тај поступак. Тако се одредбе Дежевског споразума, упркос свој њиховој важности, не могу сасвим прецизно реконструисати, тим пре што и у другим савременим изворима постоје извесне разлике у описивању услова под којима је Милутин преузео власт. Стога је у већој мери јасна само основна садржина одлука које су донете у Дежеву.

Одступајући формално због болести и смутње коју је она собом донела, краљ Драгутин је предао власт Милутину, подредио му се и чак, како изгледа,

вог житија садржи описе три значајна и временски уско повезана догађаја: а) смену на престо; б) опасан византијски продор који је «тих дана» угрожавао Србију; в) Милутинову офанзиву и заузимање Скопља и других крајева. Пошто је и до Милутинове офанзиве дошло већ на почетку његове владавине, у пролеће 1282, византијски продор на север морао је пасти најкасније у време смени на престо или, бар у својим почецима, и нешто раније. Начин на који се у житију повезују сва три догађаја, у потпуности допушта овакво решење.

⁵ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 24 (мљва), а такође и 24–28.

⁶ Уп. и М. Динић, Однос краља Милутина и Драгутина 50; слично и Станојевић, Краљ Драгутин, Годишњица НЧ 45 (1936) 8, који додаје да је Драгутин вероватно био непопуларан и због поступка према оцу, кога је својевремено насилно одстранио са престола. Недавно је о овом питању доста подробно писао L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Tessaloniki 1978, 16 и даље.

⁷ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 23; Аноним с почетка XIV века: *Апопуми descriptio*, ed. O. Górga 33; Пахимер (с побркано хронологијом), ed. Bekker II, 273.

⁸ Вид. С. Станојевић, Историја српског народа 141 и даље; исти, Краљ Драгутин, Годишњица НЧ 45 (1936) 8 и даље; Ист. народа Југославије I, 341.

⁹ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић 26.

пристао да званично више не носи титулу краља. Требало је да краљ Милутин доживотно остане на престоу, који би потом наследио један од Драгутинових синова, вероватно Владислав.¹⁰ Није сигурно, међутим, да ли се нови краљ ништа јавно и обавезао на спровођење овакве династичке политике. Најзад, значајан део целог споразума чинило је питање територија које су Драгутину остављене на уживање и управу.

Данас се не сумња у то да је споразум између браће садржавао и клаузулу према којој је у Драгутиновим рукама остала посебна област. Иако је непознато које је све крајеве обухватала та област, сигурно је да су у њен састав улазили Рудник, Ариље и Ускопље, код Требиња (делом или у целини), док је само Требиње припадало старој краљици Јелени.¹¹ Околност што се тежиште Драгутинове територије налазило у северним крајевима тадашње српске државе сведочи да су, приликом преношења власти и круне, бар у том погледу поштоване жеље бившег краља. Јер, Драгутин је породичним везама и политичким амбицијама од младости био упућен на угарски двор, тако да је поседовање области на угарским границама за њега вероватно представљало гаранцију сигурности.

Показало се, међутим, да такво обезбеђење, уколико је и било планирано, није уопште било потребно. Нови краљ је извесно време био веома ангажован на другој страни. Наиме, Милутин је врло брзо оправдао очекивања оних кругова који су се залагали за офанзивну политику према Византији, гледајући у њој главног противника српске државе. Истина, прилазак Србије коалицији западних сила, образованој у Орвијету 3. јула 1281. године с циљем да се уништи Византијско и успостави Латинско Царство, остварен је, по свој прилици, још за Драгутинове владавине, али се тек у Милутиново време енергично приступило испуњавању савезничких обавеза.¹² На самом почетку нове владе, када у Србију још нису допрли одједи Сицилијанског Карла Анжујског – српске трупе кренуле су у поход са значајним последицама. Продор се ширио брзином која сведочи о изненађењу Византинца и непостојању озбиљног отпора с њихове стране. Тада је коначно заузето Скопље, «град славни», по речима Милутиновог биографа, који су Срби током XIII века неколико пута узимали и губили, и више значајних области у Македонији: Горњи и Доњи Полог, Овче поље, Злетово и Пијанец у подручју Брегалнице.¹³ Како сведочи савремени писац, моћ и престиж српске државе

¹⁰ Уп. М. Динић, Однос краља Милутина и Драгутина 51, 55; незванично, Драгутин је и даље називан краљем, при чему је по неким изворима био «краљ Стефан», а Милутин «краљ Урош»; уп. К. Јиречек, Ист. Срба I, 189; В. Ђоровић, Подела власти између краљева Драгутина и Милутина 1282–1284, Глас 136 (1929) 10 и даље, L. Mavromatis, нав. дело 27.

¹¹ Велика је заслуга М. Динића, Област краља Драгутина после Дежева, Глас 203 (1951) 61–82, што је ово питање владала прилична збрка у науци због недовољно опрезног коришћења јер је око њега раније владала прилична збрка у науци због недовољно опрезног коришћења изворних података, али и услед околности што су границе и обим Драгутинове области били подложни променама.

¹² Г. Острогорски, Историја Византије 434.

¹³ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 108 и даље. За ове догађаје и њихов значај вид. К. Јиречек, Ист. Срба I, 191; Ист. народа Југославије I, 346. Недавно је L. Mavromatis, *La prise de Skopje par les Serbes: date et signification*, Travaux et Mémoires 5 (1973) 329–334 и нав. дело 35, оспорио уобичајено датовање Милутиновог освајања Скопља, сумњајући да је он одмах по сложену преузимању власти могао већ у пролеће 1282. кренути у тако значајан поход. Ауторове доста занимљиве комбинације остају, међутим, без подлоге из једноставног разлога

због ових успеха¹⁴ нагло су порасли. Још важнија за будућност била је њихова трајнија последица: Срби су поново, и овог пута коначно, схватили да је експанзија на рачун Византије основни спољнополитички задатак и залог јачања земље.¹⁵

Велики успех краља Милутина није могао проћи без реакције Цариграда. Византинци су одмах схватили политичке и стратегијске последице губитка северне Македоније. Био је то тренутак када је, после Сицилијанског веча, отклоњена смртоносна опасност која је раније претила од Карла Анжујског. Сада се Михаил VIII Палеолог, ослобођен инспиратора антивизантијске коалиције, могао позабавити бар једним њеним немирним чланом. Започеле су интензивне припреме за поход на Србију, које су пожуривали чланови грчких аристократских породица избеглих пред Србима. Планови су били замашни, како сликовито саопштава архиепископ Данило у својој биографији краља Милутина: »Тадашњи цар Палеолог скупи велику војску и крене на Србију, хвалећи се у своме безумљу да ће не само озлобити отаџбину, него да се неће више ни саопштавати архиепископу [тј. Милутину], него да се неће ни саопштавати његово име у његовој држави, а није ни сам знао шта ће му се догодити и да ће, противно његовој лукавој веровању: да ће се прославити у туђем наследству, убрзо изненадном смрћу свршити.«¹⁶ Михаил VIII умро је на почетку похода, 11. децембра 1282. године, у једном трачком селу, усред још недовршених војних припрема. Његова велика војска, коју су знатним делом сачињавали најамнички одреди Латина, Турака и Татара, била је за извесно време заустављена а опасност по Србију отклоњена.

Сувише значајне ствари биле су у питању да би Византинци због промене на престолу потпуно одустали од рата. Ипак, дошло је не само до измене одгађања операција, условљеног самом том променом, него су оне и поведене с мањим замахом у односу на планове покојног цара Михаила. Нови владар, Андроник II Палеолог (1282–1328), упутио је већ у рано пролеће 1283. године војску на Србију, али нити је он лично узео учешћа у походу нити је војска, састављена углавном од татарских одреда, својим бројним стањем достигала ефикасности које је била покренула претходна влада. Војна је стогом више личила на казнену експедицију, с пљачком као главним циљем, него на рат у који би биле уложене све расположиве византијске снаге.¹⁷ Био је то предзнак онога наглог опадања војничке спремности које је Царство доживљавало за владавине Андроника II, а за ојачалу Србију свакако недовољно озбиљна претња. Истина, упућени одреди допрли су до Липљана и Призрена, који је у једном тренутку запретио великом опасношћу. Сада је ситуација била мање опасна и убрзо се, после пропасти једног већег одреда Татара на набујалом Дриму, окренула у корист Срба.¹⁸

(због кога ни он сам није могао предложити нову уверљиву хронологију догађаја) што сви расположиви извори изричито говоре да је Скопље заузето још за живота Михаила VIII Палеолога (умро 11. XII 1282) који је пред смрт стигао да одговори на српски упад.

¹⁴ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 109.

¹⁵ Уп. Г. Острогорски, Историја Византије 446.

¹⁶ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 108 (прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 82).

¹⁷ Георгије Пахимер, византијски историчар тога доба, изричито каже да је поход покренут ради плена не би ли се запослили окупљени најамници (Pachymeres II, 12).

¹⁸ Ради прегледа овога рата, почев од припрема у доба Михаила VIII, уп. С. Станојевић,

чим је постало јасно да се непријатељска војска повлачи, Милутин је, по другом пут од доласка на престо, дао доказе о својој способности да у правом тренутку пређе у напад без оклевања. При томе, он се није задовољио само повећањем противника, него је одмах као циљ имао дубок продор на византијску територију. Свакако, свестан тежине подухвата, истовремено је обезбедио и помоћ брата Драгутина, који је из своје области стигао са свим расположивим снагама.¹⁹ На челу уједињених одреда њих двојица су продрли у византијске области, вероватно у позну јесен 1283. године, јер су их у византијски пратили затекли дубоко у Македонији. Одмах по Божићу, операције су настављене. Опљачкане су струмска и серска област и досегнуте границе Свете Горе и обала Егејског мора код Христовоља (почетак 1284). Одрек ових догађаја у Византији био је несумњиво велики. Чак је и Котаница, некадашњи византијски пребег у српској служби, затворен иза зидова неког манастира у Малој Азији, дочуо за њих и поново пребеглао Србима.

После вишемесечног пустошења византијских области, сакупљен је велики плен, али је и војска била изморена. Са оба ова разлога, Милутин и Драгутин се повлаче на север; старији брат одлази у своју област, а Милутин доје трупама нужан предах. Али одмор није трајао дуго, и већ у току исте године (1284) Милутинови одреди запосели су Пореч, Кичево и Дебар. Тако се српско-византијска граница фактички померила знатно на југ, остављајући на византијској страни значајну упоришну линију Струмица–Просек–Прилеп–Охрид–Кроја. Ту границу је затим дуго узнемиравао фамозни Котаница, држећи Византинце у готово сталној напетости. Међутим, већи војни походи у Милутиново време више нису предузимани, изузев (недатираног) пљачкашког упада у Тесалију, тако да је гранична линија остала углавном стабилна.²⁰

Слабење притиска на Византију условио је, вероватно, већи број разлога, али они нису сви данас познати. Међу њима, немалу улогу свакако су имала збивања која су у другој половини осамдесетих и почетком деведесетих година XIII века одвлачила Милутинову пажњу од фронта према Византији. Карактеристично је да је у тим збивањима, на овај или онај начин, истакнута улогу имао бивши краљ Драгутин.

Убрзо после Драгутиновог одступа са престола показало се да положај његове области на северу српских земаља има шири политички значај. Тек што су се навршиле две године од Дежевског сабора, убрзо после великог заједничког похода браће на Византију, дошло је до наглог проширења Драгутинове области, омогућеног управо њеним положајем. Најраније у другој половини 1284. године, као зет угарске владарске куће, Драгутин је под нејасним околностима добио тзв. Мачванско-босанску бановину коју је до тада држала његова ташта краљица Јелисавета.²¹ Под тим називом, већ тада

Краљ Милутин, Годишњица НЧ 46 (1937) 5; исти, Историја српског народа 144; Јиречек, Ист. Срба I, 191; М. Динић, Област краља Драгутина после Дежева, Глас 203 (1951) 68; Ист. народа Југославије I, 346; L. Mavromatis, нав. дело 33 и даље.

¹⁹ Уп. Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 112.

²⁰ Непрекидно ратовање 1283. и 1284. које започиње византијском офанзивом, а завршава се новим територијалним губицима по Царство, привлачило је велику пажњу историчара; уп. С. Станојевић, Краљ Милутин, Годишњица НЧ 46 (1937) 5 и даље; исти, Историја српског народа, 144 (с побрканом и знатно помереном хронологијом); К. Јиречек, Ист. Срба I, 191; Ист. народа Југославије I, 347; М. Динић, Област краља Драгутина 68.

²¹ Датум према Динићу из напред наведеног дела 69.

одомаћеним у Угарској, подразумевани су: данашња Мачва, остали српски крајеви уз јужну обалу Саве, укључујући и Београд, и североисточна Босна.²² Како су ове области, изузев североисточне Босне око Усоре, називане и Сремом – или у Угарској, и «оностраним» Сремом, за разлику од «овостраног», данашњег Срема – Драгутин се понекад у изворима наводи и као «сремски краљ».²³

Нагло проширење Драгутинове области, којој је почетком деведесетих година XIII века припојено и Браничево, знатно је ојачало његову моћ, а следствено томе подигло и његов углед. Добро осетивши све могућности свог положаја, бивши краљ је пространом територијом над којом је имао власт управљао самостално, као прави суверен. Према другим земљама водио је сопствену политику, независно од брата Милутина. Неговао је добре односе с папом, намеравајући да покрсти богумиле уз помоћ фрањеваца, и мешао се с угарску политику помажући Анжујце против последњег изданка старе династије Арпадовића.²⁴ На самој угарској граници подигао је сталну резиденцију у граду Дебrc, на Сави, а био је и први српски владалац који је, мада само повремено, резидирао у Београду, верском центру и најзначајнијем граду својих домена.²⁵

У описаним околностима, Драгутинове територије се увећавају, његова моћ и политичке аспирације крећу се узлазном линијом, али се све то не дешава ни сувише брзо ни без сметњи. Убрзо пошто је с Милутином успешно окончао ратовање против Византије (1283–84) и од Угара добио нове земље (1284), Драгутин је имао да се суочи с озбиљним искушењима. То је било време када су Татари из каната на Црном мору почели да се мешају у прилике подунавских земаља. Око 1285. године, они су под каном Ногајем продри у Бугарску, Угарску и српске земље. Инвазија је највише потресла Бугарско Царство, које је фактички почело да се распада на разне државе и области, у већој или мањој мери зависне од Ногајевог каната. Управљачи једне такве области представљали су од тог времена посебан проблем за Драгутина.

Наиме, проширивши своје првобитне домене земљама које је добио од Угарске, Драгутин се сучелио с двојицом полусамосталних феудалних господара, браћом Дрманом и Куделином, који су као татарски вазали заједнички управљали Браничевом. Из свог утврђења у Ждрелу, на Млави (данашња Горњачка клисура), Дрман и Куделин су се залетали дубоко у Угарску и Драгутинове земље. Стање је постало тако озбиљно да је Драгутин предузео поход да би уништио двојицу пљачкаша. Недовољне снаге и тежак терен учинили су да тај поход остане без резултата. Штавише, није изостала ни жестока реакција Дрмана и Куделина. Уз подршку Татара и Кумана, они су страховито опустошили већи део Драгутинове области, што је бившег српског краља принудило да затражи помоћ од брата Милутина. Споразум о заједничкој акцији постигнут је на Морави, и као што су неку годину раније

²² М. Динић, *Из прошлости Срема*, Гласник ИДНС 8 (1935) 439. О српском Београду у Драгутиново доба вид. Ј. Калић, *Београд у средњем веку* 66 и даље.
²³ М. Динић је у неколико наврата прецизно одредио појам средњовековног Срема и онај његов део који је дошао под Драгутинову власт: *Средњовековни Срем*, Гласник ИДНС 4 (1931) 1, 6 и даље; исти, *Из прошлости Срема* 439, 442 и даље; исти, *Област краља Драгутина*, Глас 203 (1951) 76.

²⁴ *Ист. народа Југославије* I, 349–350.

²⁵ Исто; о Београду као седишту митрополита уп. Ј. Калић, *Београд у средњем веку* 67.

два брата заједнички повела поход на Византију, тако су овог пута заједно ушли у Браничево, по свој прилици 1291. године.²⁶ Њихов поход био је крунисан потпуним успехом. Браничевска област је освојена и припојена Драгутиновим поседима.

Иако се поход одиграо у доба несрећених прилика у Бугарској, његов резултат је био сувише крупан да би реакција с бугарске стране могла изостати. Видински кнез Шишман, такође полунезависан великаш и вазал кана Ногаја, као што су то били Дрман и Куделин, предузео је осветничку експедицију на Србију. С обзиром на то што је Шишман био татарски вазал и што су у походу узели учешћа и неки татарски одреди, врло је вероватно да је упад у Србију извршен с одобрењем или чак и на подстицај самог Ногаја. Занимљиво је да главни циљ напада нису биле Драгутинове области, већ знатно удаљенија Рашка. Војска видинског кнеза допрла је до пред Пећ, у области чија је жртва, изгледа, био и манастир Жича.²⁷ Међутим, Шишман очигледно није добро проценио каквим снагама располаже српски краљ. Милутинов противудар био је тако ефикасан да су српски одреди заузели чак и Видин, а сам Шишман морао је напустити Бугарску и спасти се бекством преко Дунава. Убрзо је, ипак, склопљен мир који за Шишмана није био неповољан. Далековид политичар, Милутин је кћер свога високог достојанственика Драгоша удао за Шишмана, а нешто касније је и сопствену кћерку Ану дао за жену Шишмановом сину Михаилу. Развојем догађаја најнезадовољнији је био кан Ногај, чије су вазале Срби два пута узастопно тешко поразили. Стога је почео да се припрема за велики поход на Србију. Буру која се спремала Милутин је отклонио вештим потезом. Његови посланици пружили су моћном кану уверавања да Бугарска више неће бити узнемиравана и донели изјаву покорности. Ногају је као залога послат Милутинов најстарији син Стефан с неколико припадника властелског staleжа. Нешто касније, сукоби међу Татарима и Ногајева смрт отклонили су сваку опасност која је Србији претила с те стране.²⁸ Али, то није значило да су знатније порасле могућности за експанзију на другим странама, у првом реду према Византији.

Током осамдесетих и деведесетих година XIII века, Србија краља Милутина била је држава чија је снага видљиво расла. После самосталног заузимања Скопља и северне Македоније дошао је тренутак када је, за продор ка Егејском мору, била нужна Драгутинова помоћ, али је Милутин затим сам успео да освоји Пореч, Кичево и Дебар. Акција против Дрмана и Куделина вођена је с Драгутином, али је Милутин сам успео да порази Шишмана који је, уз то, био знатно опаснији противник од двојице господара Браничева. Међутим, упоредо с порастом Милутинове моћи, расла је и моћ његовог брата,

²⁶ За датум вид. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 56, нап. 19а; уопште о овим догађајима вид. С. Станојевић, *Краљ Драгутин* 10; исти, *Краљ Милутин* 6; К. Јиречек *Ист. Срба* I, 191 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 349.

²⁷ Уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин* 7 и даље; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 192; о целокупној историји сукоба са Шишманом и његовим последицама вид. још и *Ист. народа Југославије* I, 350.

²⁸ Према Станојевићу, *Краљ Милутин* 8 и даље, до споразума с Татарима дошло је 1292. године. Међутим, вероватније је да је Милутин нешто касније признао врховну власт кана Ногаја, будући да се поход Срба на Дрман и Куделина одиграо 1291, а да су после тога дошли Шишманов напад, Милутинов противнапад и његово мирење с видинским господаром, као и припреме кана Ногаја за рат против Србије. Тешко да су се сва ова збивања могла догодити у току једне године, па стога и период између споразума с Татарима и Ногајевог смрти, 1299, треба сматрати нешто краћим него што се то чинило Станојевићу.

бившег краља Драгутина. Велика територијална проширења његове области, окончана добијањем Браничева, и све већи самостални подухвати који су уследили у спољној политици учинили су да Драгутин стекне позиције који су не много слабијег или много мање значајног од самог краља Милутина. Савременици су ту околност јасно уочавали. Извесне разлике које се јављају у њиховом гледању на Драгутинов положај могу се објаснити различитим географско-политичким углом посматрања, а никако суштинским неслагањем у процени или схватању ситуације.

Архиепископ Данило назива Драгутина доследно краљем, наводећи понекад као његову »државу« — Мачву, каткад Срем, а на једном месту каже да је држао »земљу отечества свога«, уз многе угарске и босанске области.²⁹ Он узгред обавештава да Драгутин има и сопствену војску.³⁰ Ови подаци указују на фактички владарски статус Драгутинов, али као Милутинов штићеник, српски архиепископ и биограф оба краља, Данило свакако није могао указују мално упоређивати и противстављати две српске државе. Георгије Пахимер, византијски историчар тог доба и савременик, само споминије Пахимер-гутинову.³¹ Од њега би било тешко очекивати другачији прилаз, с обзиром на то што је Драгутин ипак представљао удаљену силу за Византинце, чија је пажња била усредсређена на Рашку и њеног краља Милутина. Потпуно другачије и много јасније је излагање једног анонимног западног историчара с почетка XIV века. По њему је Милутинова држава обухватала Рашку, Хум, Дукљу и Приморје, док је Драгутин владао Србијом, Босном, Мачвом и Крајином. С тим у вези, аноним изричито говори о две државе — *regnum Servie*, под краљем Драгутином, и *regnum Rassie*, под краљем Милутином.³² Овакво прецизно раздвајање две равноправне српске државе које је извршио један западни аутор свакако је у првом реду последица Драгутинове самосталне политике према Западу, другачије од оне коју је спроводио његов брат.

Наведене оцене савременика, као и развој догађаја у последње две деценије XIII века, сведоче да је Драгутинова област од полусамосталне кнежевине прерасла у посебну државу. На тој основи, бивши краљ је постајао свемоћнији, а његов брат и привремени наследник због те чињенице све узнемиренiji. Крајем столећа, после преброђених искушења с Бугарима, међу браћом су затегнути односи и свађе који ће се једва деценију касније претворити у оружани сукоб. Несређени односи између Милутина и Драгутина, као и, нешто раније, њихове невоље с Бугарима и Татарима, имали су значајне последице за политику према Византији, дакле на најважнијем војном и политичком правцу ангажовања Србије.

Из наведених разлога, после 1284. године престају озбиљнији офанзивни подухвати против Византије. Тако су, у ствари, Милутинови највећи, трајни успеси у том ратовању везани за прве две године његове владавине. У том кратком раздобљу извршен је онај велики преокрет у политици Србије који је

²⁹ Животи краљева и архиепископа, изд. Ђ. Даничић, 28, 41, 113. Разуме се да помињање »државе« не треба схватити у данашњем државноправном смислу, будући да је тај израз у средњовековним споменицима знатно шири.

³⁰ Исто 112.

³¹ Pachymeres II, 273.

³² *Анонимни опис*, ed. O. Górká 29–35; о овом разликовању Рашке и Србије, које се развило на стварној подлози, вид. М. Динић, Стефан Драгутин, »*rex Serviae*«, Гласник ИДНС 4 (1931) 436 и даље.

Означено почетак њеног наглог продора ка југу и југоистоку. У следећих петнаест година, све до значајног помирења с Византинцима 1299. године, није забележена слична иницијатива у Македонији. Међутим, то не значи да је престала свака активност на српско-византијском ратишту. Као што је већ речено, наступило је раздобље пограничног четовања. За Византију, чија је снага опадала у време Андроника II, и ти упади релативно мањег обима представљали су озбиљан проблем. Они су не само обезбеђивали Србима држање територија освојених почетком осамдесетих година XIII века него су постепено даље ломили и иначе смањену отпорну снагу Византије. На жале, услед оскудности извора није могућна чак ни реконструкција основног тока операција све до 1297. године, када је положај Византинаца у Македонији нагло погоршан.

Нагло проузроковано само српском иницијативом на овом ратишту. Непомирење пре тога, Византија је постигла видне успехе у Албанији, домагавши се Валоне и Драча, вероватно почетком 1296. године.³³ По свему судећи, Милутин је имао исту идеју и Византинци су га само за који месец претекли. То није навело српског краља да одустане од своје намере и већ у јуну 1296. године Драч се сигурно налази под његовом влашћу.³⁴ Губитак Драча и све већа несигурност на македонској граници навели су Цариград да предузме енергичније кораке против Срба. На чело војске постављен је вешти и познати војсковођа Михаило Главас. Он је 1297. године повео велики противнапад који се, међутим, завршио потпуним неуспехом и само погоршао положај Византинаца у Македонији. Од тог тренутка Царство је коначно постало спремно да се погађа са српским краљем око склапања мировног уговора с трајнијом вредношћу.³⁵ Показало се да та идеја није била страна ни краљу Милутину.

Обично се узима да је Михаило Главас, после неславног завршетка своје експедиције, први изнео идеју о потреби склапања мира, гарантованог женидбеном везом између српског и византијског двора. Тако саопштава византијски историчар тог доба Георгије Пахимер, док чувени политичар Теодор Метохит, који је био најзаслужнији за успешан завршетак преговора, каже да је на споменути идеју први дошао неки српски достојанственик по имену Георгије.³⁶ Неслагање је само привидно. Оно најбоље указује на чињеницу, потврђену развојем догађаја, да су обе стране биле углавном спремне да се споразумеју. Међутим, и на једној и на другој страни јављали су се и отпори политици измирења. Обе тенденције биле су присутне не само пред почетак него и у току преговора.

Краљ Милутин је, свакако, из више разлога желео споразум с Византијом. Због међународног престижа који је византијски двор још уживао, женидба с једном византијском принцезом, што је била централна тачка будућег споразума, учинила би да знатно порасте његов политички углед.

³³ Вид. К. Лиречек, *Ист. Срба I*, 193, где се налази и преглед извора.

³⁴ Исто 193 и даље; према Лиречку, *Ист. Срба* 194, нап. 38, српска власт над Драчом трајала је највероватније од 1296. до 1301.

³⁵ О овим околностима уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин* 10 и даље; *Ист. народа Југославије I*, 347; Г. Острогорски, *Историја Византије* 456.

³⁶ Pachymeres II, 272; Метохит у *Mavrotomis*, нав. дело 106. Познију вест Нићифора Григоре (Gregoras 202) о Милутиновој иницијативи треба сматрати изразом византијског »патриотизма«: М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 55, нап. 3.

Тиме би, такође, била обезбеђена сигурност дотадашњих српских освајања, потврђено Милутиново право на престо, а проблем наслеђа престола готово решен у његову корист. Милутин је све те околности морао да има у виду, понајвише због наглог погоршања односа са старијим братом Драгутином, који је још у Дежеву поставио захтев да његов син једног дана наследи српски престо. У међувремену, Драгутинова моћ је нагло порасла, а тиме и суревњивост међу браћом, будући да су се појавили изгледи да проблем престола буде постављен још за Милутиновог живота. Већ сама та чињеница знатно је ограничила Милутинове офанзивне могућности на византијском ратишту. Оног тренутка, међутим, кад је Драгутинова самостална спољна политика почела да добија обележје повезивања са западним силама, Милутин је морао потражити могућност да се споразуме с Византијом и тако обезбеди њену подршку.³⁷

Потпору за своју политику измирења с Византијом српски краљ је имао углавном у редовима свештенства, са архиепископом Јевстатијем II на челу, али је наишао на велику опозицију међу властелом. Отпор је био тако јак да је његов одјек добио посебно место у извештају који је о преговорима саставио византијски изасланик Теодор Метохит.³⁸ Експанзионистичке тежње аристократије управљене против Византије карактеристичне су за целу ову епоху српске историје, па је неслагање с променом дотадашње политике добило велики замањ. Ту лежи један од основних разлога што су мировни преговори дуго трајали и што су уз велику муку и отежање завршени тек после пуне две године (1297–1299).

Значајни отпори политици мировања јављали су се и на византијској страни. Иако је Андроник II био заинтересован за споразум са Србијом, његова влада је понекад само с великим напором успевала да отклони преке које су ницале на путу споразумевања. Прву од тих препрека поставила је сама изабраница за будући брак с Милутином. Царева сестра Евдокија, удовица (од августа 1297) трапезунтског владара Јована II Комнина, која је дане свога удовиштва проводила у Цариграду, одређена у првим контактима Срба и Византинца за будућу Милутинову жену, енергично је одбила да се уда за трипут жењенога српског краља, који је још био у браку с трећом женом.³⁹ Због повређеног поноса и поремећене политичке рачунице, Милутин је засуо цариградски двор озбиљним претњама. Повратка више није било ни за једну уговорну страну, те је Андроник II брзо пронашао замену за Евдокију – сопствену кћер Симониду, која нија имала ни пуних шест година.⁴⁰ Преговори су, међутим, и даље текли споро. Уз већ споменуте препреке, њима је на путу стајало и противљење византијског свештенства, које је из канонских разлога морало да анатемише удају мале Симониде, јер је из тијска црква четврти брак сматрала једном од најтежих повреда хришћанског морала. У овом случају, ситуацију је чинило сложенијом и то што је Милутин

³⁷ Уп. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 56 и даље; М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина* 57 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 349; Г. Острогорски, *Историја Византије* 456.

³⁸ L. Mavromatis, нав. дело 97 и даље; Теодора Метохита посланица о дипломатском путу у Србију, превео М. Апостоловић, *Летопис МС 216* (1902) 36.

³⁹ Вид. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 57; после овога геста, Евдокија се вратила у Трапезунт, где је умрла 1301. године.

⁴⁰ Уп. М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 58, чиме је оспорено раније схватање да је Симонида имала седам година; С. Станојевић, *Краљ Милутин* 12 и даље.

био у браку, а Симонида, и по тадашњим мерилима, сувише млада за брак.

Уроци тешкоћа у које су преговори западали овим нису били исцрпни. На дипломатској сцени појављују се стране силе којима није одговарао никакав дугорочнији споразум између Србије и Византије. То су, у првом реду, биле Тесалија и Бугарска, државе чији се маневарски простор аутоматски ширио или сужавао у зависности од погоршавања или побољшавања српско-византијских односа. Стога је за обе ове земље било од велике важности да српски и цариградски двор што дуже остану заплетени у међусобне сукобе. Мере које су они предузимали у том правцу, а које нису подробније познате, биле су добрим делом омогућене поменутим отпорима.

Разговори су записивали најважнији захтеви, везани за утврђивање граница, приближавању Србије и Византије и крутошћу самих њихових преговарача. Док су Милутинови најважнији захтеви, због своје слабости био присиљен да преговора, док у начелу прихваћени још у време када је Евдокија сматрана будућом царицом. Цариград је, истина, због своје слабости био присиљен да се постигне споразум, али чим је постало јасно да је и другој страни стало да се постигне споразум, његова дипломатија је, доследна старим византијским традицијама, настојала да од Милутина извуче што веће гаранције. Од њега се тражило да преда своју трећу жену и угледне таоце, као и да краљица-мајка Јелена присуствује свадби и учествује у полагању заклетве којом ће две стране утврдити склопљени уговор. Последњи захтев био је нарочито важан због великог утицаја краљице-мајке (располагала је и посебном облашћу), која је била незадовољна новим брачним и политичким плановима свога сина. У целини, византијски услови јасно указују на велико неповерење цариградске владе према Милутину.

Наведене захтеве Милутин је упорно покушавао да заобиђе, али се главни византијски преговарач Теодор Метохит још упорније на њих враћао.⁴¹ Он је чак пет пута одлазио у Србију (1298–99), док најзад није био постигнут споразум у већини питања. Преостајао је још завршни, формални чин помирења. Андроник II стигао је пред Ускрс 1299. године у Солун. Опрезни Милутин тражио је састанак на »ничијој земљи«, тако да су Византинци нешто касније – у пролеће 1299. године – на Вардару предали Симониду и таоце. Међу њима своју дотадашњу жену Ану, бугарску принцезу, и као српски најамник задавао толико мука својим сународницима. Охридски архиепископ Макарије обавио је венчање Милутина и Симониде, чиме су српском краљу коначно признате као мираз раније освојене земље северно од линије Охрид–Прилеп–Штип. Милутин је тек после тога посетио цара Андроника у Солуну и био богато угошћен.⁴²

Мировни уговор из 1299. године изазвао је непосредне реакције и у Србији и у Византији. Односи краља Милутина и Драгутина нагло су се

⁴¹ О Метохитовој мисији подробно L. Mavromatis, нав. дело 36 и даље.

⁴² О преговорима и закључењу мировног уговора, важније и подробније вести од оних што даје Пахимер, који је, иначе, главни историчар те епохе, оставио је сам преговарач Теодор Метохит у извештају о свом посланству (изд. L. Mavromatis, нав. дело 89–119, где су наведени и раније издање и литература о спису). Од модерних историјских дела уп. С. Станојевић, *Краљ Милутин* 12–17; М. Ласкарис, *Византиске принцезе* 58–68; К. Лиречек, *Ист. Срба* I, 194 и даље; *Ист. народа Југославије* I, 347; Г. Острогорски, *Историја Византије* 456 и даље.

заострили, а цар Андроник II је више од годину дана морао да смирује велико незадовољство патријарха Јована и врхова византијског свештенства. То, међутим, није могло умањити значај великог историјског чина који се одиграо на самом прелазу из XIII у XIV век: Србија се коначно, и за дуже време, окренула ка Егејском мору, а Византија је била принуђена, иако тешко погођена овом чињеницом, да формално призна успехе које је у том правцу постигао краљ Милутин.

УНУТРАШЊЕ БОРБЕ ПОЧЕТКОМ XIV ВЕКА

Измирење с Византијом, крунисано браком с царевом кћерком Симонидом, значило је велики успех у Милутиновој политици. Освајања у Македонији била су легализована на тај начин што су земље и градови као мираз препуштени српском краљу. Сам Милутин подвлачи то у једној својој повељи: »и узех мачем скопску страну и овчепољску и полошку и дебарску и друге остале стране и потом постадох зет благоверном самодржавном цару грчком кир Андронику Палеологу и даде ми ону земљу у прикију».¹ У то време су снаге Византијског Царства биле прилично ограничене, те Милутин није могао рачунати на значајну подршку с те стране, али је много значила већ сама чињеница што није морао страховати од напада Византинца и покушаја да поврате изгубљене територије у Македонији. Измирење с Византијом и сродство с њеним царем имали су, поред политичког, и симболичан значај: углед и ауторитет Милутинов порасли су у Србији и околном свету.

Приближавање Византији, чију је цивилизацију, за разлику од оца, Уроша I, Милутин дубоко поштовао и као узор имао пред очима,² и тесно повезивање с њом нису одобравали сви утицајни људи у српској држави. Још у току дугих и напорних преговора византијске дипломате имали су прилике да осете противљења на многим странама, чак и отпор мајке Милутинове, краљице Јелене. Зближавање с византијским двором једни су примали с неповерењем, зазирући од грчког лукавства, а други су то отворено одбијали, јер су, како се Византинцима чинило, од ратовања и непријатељстава имали користи.

За време тих преговора није ни спомињан краљев брат Драгутин, владар посебне државе на северу, која је била приближно исте величине и снаге као Милутинова држава. Његов став према свему што се десило о Ускрсу 1299. и ономе што је томе непосредно претходило, може се извести из догађаја који су уследили и кратке белешке оновременог византијског писца Пахимера, који каже да је цар Андроник пружио своје зету савезничку помоћ, што је навело Драгутина да одустане од намераваног напада. Брак Милутинов с Симонидом отежао је ионако сложену и нејасну ситуацију у погледу наслеђа српског престола. Савременицима је било познато колико су Византинци

¹ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије*, Споменик 3 (1890) 14.

² О Милутиновом ставу према византијској држави и цивилизацији уп. излагање у следећем поглављу, стр. 466–470.